

**HISTORISK BESKRIVELSE AF SØVÆRNETS MATERIELKOM-
MANDO OG HOLMEN MED SÆRLIG VÆGT PÅ ARSENALØEN
OG DE BYGNINGER HVORI KOMMANDOEN HAR TIL HUSE**

Cand. jur. René Rosenstand
Hvidovre, november 1999

FLÅDEN - FRA GAMMELHOLM TIL NYE HOLM

Søværnets Materielkommando's (SMK) domicil i København og øen, hvorpå det er beliggende, har en flere hundrede år lang historie bag sig med den samme ejer - flåden. Kommandoen, der er én af forsvarrets mange arbejdspladser, hvor man beskæftiger sig med højteknologi - har sine aner tilbage fra starten af 1500-tallet. Kong Hans, der bl.a. af handelsmæssige årsager ønskede at besidde herredømmet i Østersøen, begyndte på dette tidspunkt skabelsen af den første danske (og formentlig også første europæiske) statsflåde. Siden da har der her i København, med skiftende organisationsformer, været en logistisk støttestruktur, herunder flådens eget skibsværft.

Oprindelsen til det hele, eller skal vi sige det der nu er tilbage, skal findes på en dengang lille holm uden for det gamle København - Bremerholm. I datiden kaldet "Holmen", men i perioden, hvor flåden havde værft både der og på Nyholm også benævnt "Gammelholm".

Det må antages at der allerede tidligt i 1500-tallet har været et mindre flådeværft på Slotsholmen, som omkring 1550 er flyttet til Bremerholm. Her etableredes flådens skibsbyggeri - Bremerholm Værft, det senere Orlogsværft - og en række magasiner. Værftets areal d.v.s. Bremerholm, strakte sig fra Holmens Kirke rundt Havnegade og Nyhavn, bag om Charlottenborg og Det Kongelige Teater, og derfra videre som kanal bag om Holmens Kirke til den løb ud i Holmens kanal. Den daværende kanal hed også Holmens Kanal og lå omtrent der hvor nu gaden af samme navn ligger. Københavns Havn bestod dengang af de nuværende kanaler omkring Christiansborg samt nogle nu opfyldte områder. De større skibe lå opankrede på "Strømmen", omtrent fra Nyhavns kanalen og til Toldboden.

På Bremerholm ses stadig flådens gamle ankersmedje, bygget 1562-64 af bygmester Peder de Duncker og anvendt som sådan frem til 1619. Herefter ombygges den og indvies 5 september 1619 som Bremerholms Kirke - den nuværende Holmens Kirke. Oprindeligt var der i tårnet (den del af smedjen der lå ud til kanalen) bolig for smedemesteren. I smedjen udbetaltes folkenes løn. En kort overgang fra 1618 har der også været toldbod, indtil denne funktion blev flyttet til Knipelsbro i 1624.

Kirken blev indviet af doktor Hans Povelsen Resen, Biskop i Sjælland, efter at den *"tilforn haver været smedje udi den Nord-Oste-ende og kaldtes den store smedje, som nu er på Holmen (Bremerholm), og udi den Syd-Vest-ende haver været en mynt som nu Coret² er, ovenpaa samme Mynt var en navigationsskole."* Kirken blev om- og udbygget i 1641 til den skikkelse den har i dag. Den har stadig (1971) den ene af sine oprindeligt 2 klokker.

I Christian IV regeringstid (1588-1648) blev flådens areal udvidet til også at omfatte dele af Slotsholmen, omtrent hvor Københavns Slot lå (*nedrevet 1773 - nu Christiansborg*). I nærheden af slottet, hvor der allerede i 1500-tallet fandtes flere Tøjhuse, opførtes i årene 1599-1604 et nyt Tøjhus til opbevaring af land- og søartilleriets skyts når det ikke befandt sig på fæstningerne eller om bord i skibene. Her udførte søetaten også sit laboratoriearbejde indtil tøjhuset brændte i 1647, hvorefter dele af laboratoriearbejdet blev flyttet til en for Land- og Søetaten fælles bygning på Holms Plads. Personellet til at betjene skytset blev ligeledes administreret fra Tøjhuset.

Det nye Tøjhus blev taget i brug i 1604. Det eksisterer stadig og huser i dag Tøjhusmuseet. Samme sted, men nu brugt af Rigsarkivet og en del af Folketingets partier, ses i dag Proviantgården, måske bedst kendt fra den meget store brand der raserede hele tagetagen for få år siden. Herfra fik flåden udleveret proviant til sine togter.

Mellem bygningerne, hvor nu Det Kgl. Biblioteks Have befinder sig, har der oprindeligt været en særlig krigshavn - Tøjhushavnen, hvor det svære skyts, proviant og andet gods blev taget til og fra borde. En smal Indsejling har ligget omtrent der hvor Det kgl. Bibliotek i dag er beliggende. Flåden kunne her i ly for vejr og fjender og i dybeste hemmelighed fortøje kun få meter fra det sted, hvor der skulle lastes eller losses.

Samtidig med freden i Lund i 1679, gik man med overvejelser om at finde en egentlig krigshavn til den del af flåden, der når orlogsfartøjerne var oplagt lå ubeskyttet på strømmen. Den svenske flådes påbegyndte byggeri af en flådebase i Karlskrona, manglende plads på Bremerholm Værft og den teknologiske udvikling nødvendiggjorde efterhånden, at der etableredes et nyt flådeværft og en egentlig flådehavn, hvor flådens støttestruktur kunne samles og orlogsfartøjerne hurtigt

kunne udrustes. Den væsentligste årsag var dog nok den evindelige angst for ildebrand i byen eller på andre skibe, som kunne brede sig til orlogsfartøjerne eller omvendt. En af de første dage af juni 1680 udbrød der brand i en handelsskude som lå fortøjet i umiddelbar nærhed af nogle orlogsskibe. Branden nåede ikke orlogsfartøjerne, men den satte skub i ønskerne om at finde et mere velegnet sted som havn for flåden.

I 1680 bestod flåden af 77 krigsskibe med 2325 kanoner. Bremerholms Værft var blevet for utilstrækkeligt til at håndtere de efterhånden store skibe, og Københavns Havn, der ikke strakte sig længere mod nord end til Nyhavn, var for indskrænket. Endelig behøvede havnen en uddybning, hvilket kunne give materiale nok til opfyldning til en ny ø, hvorpå et nyt flådeværft kunne placeres.

Den 7 JUN 1680 sejlede Admiralitetets herrer med Rigens Admiral Henrik Bielke og Generaladmiral-løjtnant Niels Juel i spidsen ud for at undersøge om *"Nogen bekvemmere plads kunne findes for skibene, så de ikke skulle ligge i sådant antal på hinanden for at forkomme ulempe"*.

Pladsen fandtes på Refshalegrundens søndre ende, ud for den nuværende Toldbod, hvor man hurtigt begyndte at hamre pæle ned omkring et større vandområde. Samme år henlagdes forsøgsvis 7-8 orlogsfartøjer på det indpælede område. Indpæling af de nye bastioner og det nye flådeleje blev færdigt i løbet af et par år.

Dette er den første spæde start til det nye flådeleje, der efter 3-4 års forløb fik det officielle navn Hocken (Hocquen). Fordansket til Hukken³. Resterne af vandområdet udgør i dag den del af flådens leje der endnu er bevaret på marinens hænder; vandarealerne omkring Nyholm.

Et par ubrugelige fartøjer, Kølhalingsprammen Sorte Rytter og Krejerten⁴ Svenske Diderich blev sænket på stedet som det første grundlag for det der nu hedder Nyholm. Om Sorte Rytter vides, at den sænkedes i 1685 for om vinteren at bryde isen, der i de første år ellers truede med at beskadige de forsøgsvis henlagte flådefartøjer.

1685-90 begyndte man at anlægge Nye Werck (fortsættelsen af Christianshavns Vold (bastionerne) mod nord) med bygning af 7 nye bastioner, hvoraf den sidste (nordligste) var Christiani Quinti Bastion.

Den 8 april 1690 approberede Christian V en tegning af Generalquartermester Gottfried Hoffmann til indpæling af et vandområde i den nordligste del af Hukken. Her anlagdes den oprindelige, nu nordligste del af Nyholm. I løbet af 1691 begynder øen at tage form. Vandområdet syd herfor, hvor nu Frederiksholm ligger var i mange år blevet brugt af skibe til at udkaste deres ballast og siden også til Københavns natrenovation.

Den 6 september 1690 udbad admiral Henrik Span sig Kong Christian d. V's tilladelse til opførelsen af en bedding på Nyholm, hvilket han fik. Hermed grundlagdes det nye Orlogsværft, hvorfra det første orlogsfartøj, 94-kanoners Linjeskibet Dannebrog løb af stablen 6. oktober 1692. Under kommando af Kommandør Ivar Hvitfeld, sprang det i luften efter ærefuld kamp i slaget på Køge Bugt i 1710.

Siden blev i flere tempi yderligere lavvandede områder indpælet og fyldt op, hvorved Nyholm, Frederiksholm, Dokøen, og Arsenaløen - det hele i dag betegnet Holmen, fik den form det har i dag. Christiansholm - tidligere Motzmans Plads - har ikke oprindeligt tilhørt flåden, men købtes i 1723 til opbevaring af skibskanoner. Øen solgtes i 1866 til civilt formål.

Holmens egentlige skaber er marinens daværende administrator, Grev Danneskiold-Samsøe, der omkring 1740 udarbejdede planer for en rationel bebyggelse med flådeværft, magasiner og kajanlæg.

Den 1 JUN 1866 havde flåden og dens værft endelig forladt Bremerholm og Slotsholmen, hvorefter datidens "udflytning" var tilendebragt. I de følgende 100 år var Holmen flådens eneste base. Først i 1960'erne blev flådebaseerne i Korsør og Frederikshavn bygget. Efter mere end 300 år med base på Holmen, blev flåden i 1990'erne endnu engang udflyttet - denne gang til Korsør og Frederikshavn. Tilbage er i dag kun administrative funktioner samt skoler, og kun Nyholm og dele af Arsenaløen tilhører endnu flåden.

I en politisk udtalelse fra 1923 hedder det: *Hvorledes det for Resten vil gaa Holmen, kan man ikke vide noget om. Maaske vil Byen ogsaa en Dag have indklamret disse Arealer, saa at en Flytning kan blive nødvendig.*

Tiden har vist, at disse vise ord blev til virkelighed. Spørgsmålet er nu, hvor længe resterne af flåden er at finde på Holmen.

Efter den seneste udflytning blev store dele af Holmen solgt til civile formål. En mindre del af Arsenaløen, hvor SMK har domicil, tilhører dog endnu søværnet. Kommandoen har til huse i nu fredede bygninger - kaldet Kuglegårds-komplekset efter det grønne områdes oprindelige formål som opbevaringssted for kanonkugler - og opført til brug for Søartilleriet.

I forbindelse med flådens udflytning til Korsør og Frederikshavn, blev det besluttet at samle alle SMK's faciliteter på Holmen - i Kuglegårdskomplekset. Foranlediget heraf blev det nødvendigt at renovere samt udbygge de bestående faciliteter. I juli 1994 nedsattes en projektgruppe til at forestå ud- og ombygning på det 12.000 m² store areal. Omkostninger til projektet beregnedes til 82 mio. kr.

I forbindelse med renoveringen blev man opmærksom på tagenes meget dårlige tilstand, hvilket førte til at tagene på de 4 store Arsenalbygninger blev fornyet i 1996-98. Samtidig blev en del rædskader udbedret og der blev isoleret. Antallet af tagvinduer blev ført tilbage til nærliggende antal og udseende som bygningerne havde, efter at man i 1848 havde fjernet alle tagkvistene på de 2 vestlige bygninger. Overdragelsen af det færdige byggeprojekt fandt sted den 2 juni 1998, så SMK nu fremstår som en moderne arbejdsplads.

ARSENALØEN, CHRISTIANSHOLM OG BYGNINGERNE - TILBLIVELSE OG ANVENDELSE

ARSENALØEN

Indtil øen var opfyldt kaldtes den i en lang periode for "Nye Opmudringssø". Arsenalet var oprindeligt af Danneskiold-Samsøe foreslået bygget på Christiansholm. Den 9 september 1738 approbere Kongen et forslag fra Holmens Chef, Schoutbynacht⁵ Suhm om etablering af en ø bagved Motzmann's Plads (det nuværende Christiansholm), hvorpå Arsenalet skulle bygges.

Den oprindelige del af Arsenaløen fyldte kun få meter uden for Arsenalbygningernes ydermure. Umiddelbart øst for øen, ca. hvor der nu ses en stor græsplæne, lå Pramlaugets Plads, en mindre ø som det daværende Pram- og Stenførerlaug i 1776 havde fået tilladelse til at anlægge til materieldepot. Ved donation af denne samt efter betydelige opfyldningsarbejder i 1837, fik Arsenaløen den form den har i dag. Herefter påbegyndtes bygning af 5 bådeskure. Siden bygges utallige større og mindre bygninger og anlæg, bl.a. Søartilleriets Laboratorium i 1846-47.

På en tegning fra 1914 ses mod øst skure til dampbarkasser⁶ og transportbåde. Mod syd ligger Arsenalets laboratorium. Tidligere lå her også nogle brikkehuse⁷. Mod vest ses Arsenalet, hvor der ud mod hovedvejen er et lille hus med lodsdirektørens kontorer. Ud for gavlen af Arsenalets nordre sidefløj fører hovedvejen (kaldet Æblestien) over en bro til Frederiksholm. Hvor i dag den nordlige ende af bygning 25 ligger, har den oprindelige hovedvej været. Stående ud for gavlen af Arsenalets nordlige sidefløj, med blikket rettet mod Frederiksholm, ser man stadig resterne af den gamle hovedvej.

ARSENALETS BYGNINGER

ARSENALET

Det oprindelige Arsenal - i dag omtalt som Kuglegårds-komplekset - består af bygningerne 13, 180, 181 og 182. Siden disses opførelse er bygningerne 12, 25 og 49 tilkommet⁸.

Arsenalet d.v.s. i første omgang de 2 vestlige bygninger langs kanalen, er tegnet af Arkitekt Philip de Lange. Oprindeligt var det planlagt at bygge den underste etage af grundmur⁹ og øverste etage af bindingsværk. Ved kongens endelige godkendelse af byggeriet den 9 maj 1742 var det nu ændret til, at også øverste etage skulle opføres i grundmur. De 2 Arsenalbygninger stod færdige i foråret 1743. Kongen anerkendte det store byggearbejde ved den 15 marts 1743 at tillægge begge øerne det fælles navn Christians-Holmene. Navnet slog dog aldrig an. Mellem bygningerne ses Kongeporten, der dannede indgang til Holmen, idet en vej førte over Christiansholm til

en landgangstrappe ret over for Bremerholm, hvor marinen dengang havde sine administrationsbygninger og værft.

Bygningerne har oprindeligt været anvendt til opmagasinering af flådens artilleriudrustning. I deres fulde længde har der i underetagen været en lang gang, hvori skibenes gods kunne ordnes, for derefter at blive båret op på næste etage, hvor der for hvert skib var indrettet et kammer¹⁰. Bygningerne er hver 117 alen lange, 18 alen brede og havde oprindeligt hver 19 porte mod kajsiden.

Søndre og nordre sidefløj er opført 1771-72 af Tømrermester Georg Wohlmeister og Murermester B. Schottmann. Allerede i 1746 havde Philip de Lange udfærdiget tegningerne og byggeriet var konfirmeret af Frederik V, men blev imidlertid lagt i mølpose. I 1763 udfærdiger de Lange nye reviderede tegninger. Sidefløjene foreslås nu opført ud for midten af hovedfløjene. Som det ses endte det med, at bygningerne blev opført hvor de Lange oprindelig havde planlagt det. Det endelige resultat ligger meget tæt op af hans oprindelige projekt. Dog blev de oprindeligt projekterede 9 porte mod Kuglegården ændret til 3 og siden hen til 1.

NORDRE OG SØNDRE ARSENALBYGNINGER

- 1741: Tegninger udfærdiget af arkitekt og bygmester Philip de Lange indsendes til Kongens godkendelse.
- 1742: Fundamentterne til Arsenalet står færdige. Den 9 maj godkender Kongen byggeriet.
- 1742: 1742-43, nordre og søndre Arsenalbygninger opføres af Philip de Lange.
- 1894: Bygningerne anvendes stadig til opbevaring af artillerimateriel.
- 1897: Den nordlige Arsenalbygning indrettes til kontorer og magasin for Fyrvæsenet.
- 1920: 1920-1940, den sydlige Arsenalbygning er indrettet til artillerimuseum. Efter 1940 flyttes effekterne til opbevaring i Tøjhusmuseet.
- 1950: Omkring dette tidspunkt anvendes den sydlige Arsenalbygning til opbevaring af håndvåben.
- 1956: Den sydlige Arsenalbygning anvendes stadig som Arsenal og fremstår på dette tidspunkt så godt som uforandret. Dog er de 19 porte reduceret til 3.
- 1972: SMK overtager søndre Arsenalbygning til kontorer.
- 1998: SMK overtager nordre Arsenalbygning til kontorer.

ARSENALETS SØNDRE SIDEFLØJ

- 1771: Opført af Tømrermester Georg Wohlmeister og Murermester B. Schottmann, hovedsagelig efter Philip de Lange's tegninger. Bygningens 1' sal har oprindelig været indrettet til kamre.
- 1838: Indrettes der våbensal.
- 1854: Til 1856 var underhuset er indrettet til Rapertmagerværksted¹¹.
- 1856: Til MAR 1895 var der gymnastiksal. Rapertmagerværkstedet¹² er flyttet til nordre sidefløj.
- 1896: Fra MAJ 1896 til 1915 blev det benyttet som projektilmagasin.
- 1916: Fra 1 MAR 1916 til JUL 1923 blev det delvis benyttet som projektilmagasin, idet dele af magasinet blev flyttet til det nu nedrevne slagteri, hvor det forblev til 1940. Den østlige halvdel af underhuset var indrettet til projektilværksted og montagehal.
- 1920: Ca. 1920 inddrages den gamle gymnastiksal til brug for artilleriværksted.
- 1921: I våbensalen indrettes marinemuseum.
- 1923: Fra JUL 1923 til DEC 1925 var der museumshal og granatmagasin.
- 1926: Fra 29 APR 1926 til 1 FEB 1971 anvendtes bygningen som kontorer for Søartilleriet, der indtil da havde haft kontorer, tegnestue, arkiv og frokoststue i det oprindelige ankerstokhus på Dokøen.
- 1971: 1. FEB overtager SMK bygningen til brug for kontorer.

ARSENALETS NORDRE SIDEFLØJ

- 1772: Opført af Tømrermester Georg Wohlmeister og Murermester B. Schottmann, hovedsagelig efter Philip de Lange's tegninger.
- 1856: Der indrettes Rapertværksted.
- 1866: Ombygges til fadeværks- og proviantmagasin. Rapertværkstedet flyttes til det daværende drejerværksted på Frederiksholm.
- 1896: SAR rømmer bygningen. Artilleriemateriellet samles i sydfløjen.
- 1972: SMK overtager bygningen til kontorer.

KONGEPORTEN

1744: Opførelse af Kongeporten påbegyndes. Den står færdig i 1747. I 1750 bliver jerngitterlågerne opsat. Portaludsmykningen er formentlig udført af Hofstenhugger Jacob Fortling i 1746. Siden opførelsen har Kongeporten undergået en hovedstandsættelse, hvilket atter er påkrævet. De sidste mange år er forfaldet tiltaget kraftigt. For at standse yderligere forfald og med henblik på en renovering, blev porten "pakket ind" i 1996. Der arbejdes nu på at skaffe de fornødne økonomiske midler til istandsættelsen, der bl.a. omfatter sandstensskulpturerne, jerngitterlågerne og en ny brostensbelægning.

KUGLEGÅRDEN (det indre åbne areal)

På arealet mellem de 4 hovedfløje har der i tidernes løb været opført en række bygninger, lige som der har været indrettet skydebane til forsøg med småkalibrede maskinkanoner samt til uddannelse og træning i skydning med pistol, maskinpistol og gevær. Såvel i Kuglegården som langs kajerne rundt om kuglegårdskomplekset har der gennem årene været opført et anseeligt antal større og mindre bygninger, både fritliggende og tilbygget Arsenalbygningerne. På det meste af Kuglegårdens ubebyggede arealer har der været et stort antal kuglesenge¹³, hvoraf navnet Kuglegården stammer og henviser til sit oprindelige formål. Kuglesengene er for længst fjernet. Nogle få der var bevaret af historiske årsager dog først i 1996. Disse forventes reableret.

Blandt de utallige bygninger der har været opført i Kuglegården var bl.a. et skiveværksted der i 1934 flyttedes til det sydøstlige hjørne af Arsenaløen. I det nordvestlige hjørne af Kuglegården lå indtil den seneste ombygning, flådens oprindelige slagteri. Denne samt en række andre bygninger blev nedrevet i forbindelse med den gennemgribende ombygning og renovering af bygningerne i 1994-98. Af de 4 hovedbygninger samt bygning 25's ydermure fremgår tydeligt, hvor tilbygningerne har været beliggende.

Forinden artilleriværkstedet opførtes i 1887 har de 2 sidefløje været forbundet med en mur som afslutning af Kuglegården. På arealet langs gavlen af Arsenalets sydlige sidefløj og frem til bygning 25 ses ca. 25 m murværk, hvoraf ca. 15 meter er en del af den oprindelige mur der lukkede Kuglegårdens østlige side.

Af bygningsplaner fra 1925 ses at en lang række småbygninger, formentlig træskure, er opført fritliggende i Kuglegården og at en del af de bestående bygninger er udvidet. I hjørnet på nordsiden af den nordlige Arsenalbygning og Arsenalets nordlige sidefløj ses en større tilbygning, der siden er nedrevet. Til gengæld er kuglesengene nu fjernet.

Op ad bygning 181' murværk gror nogle gamle vinstokke. Fra tidernes morgen er den historie gået i overlevering, at danske søofficerer har hjembragt vinstokkene fra Madeira og at disse er moderplanter til den nuværende madeiravin. Efter at vinlus havde udryddet alle vinstokke på Madeira og i øvrigt så godt som overalt i Europa, skulle Kuglegården være det eneste sted, hvor stiklinger fra de oprindelige moderplanter fandtes. På foranledning af den daværende danske konsul på Madeira sendte man stiklinger der ned. Dermed skulle al verdens madeiravin have sin oprindelse fra Kuglegården.

Mod syd ses to 24^{U-dige}¹⁴ kanoner. De stammer fra Orlogsskibet INDFØDSRETTE, fra hvis vrage de er bjerget. Under kampen mod englænderne i 1801 blev skibet så ilde tilredt, at englænderen opgav at tage det som prise¹⁵, men i stedet grundsatte det og stak det i brand.

ARTILLERIVÆRKSTEDET

Bygningen - hvor nu SMK har hovedindgang - består af de 2 parallelt forbundne bygninger mod hovedvejen. Oprindeligt har der kun været en bygning - den nærmest Kuglegården - og endda betydelig kortere end i dag. Første del af værkstedet er opført i 1886-87 og siden ved knopskydning udvidet flere gange, senest ved forlængelse i 1997, hvor den nordlige ende af yderfløjen kom til. Inden den seneste ombygning fandt sted, var det nu åbne areal mellem de 2 bygninger overdækket med et glastag og lukket i enderne.

Bygningerne har tidligere været anvendt som værksted, monteringshal, jernlager og beskyttelsesrum for Søartilleriet. Fra omkring 1979 som gennemgangslager og varemottagelse for Flådestation København.

- 1887: I februar flytter Bøssemagerværkstedet fra sit hidtidige domicil i Kleinsmedeværkstedet til sin ny bygning på Arsenaløen, der herefter benævnes Artilleriværkstedet (den midterste del af bygning 25, nærmest Kuglegården, der omfatter halvdelen af cafeteriet samt de små mødelokaler..
- 1892: Værkstedet udvides betydeligt ved forlængelse mod syd.
- 1936: Værkstedet udvides yderligere ved forlængelse mod nord.
- 1938: Værkstedet udvides atter ved en tilbygning parallelt med og i den nordlige ende af den oprindelige bygning.
- 1940: Den udvendige værkstedsbygning udvides betydeligt mod syd.
- 1980: Det åbne areal mellem de 2 bygninger, der nu er overtaget af Flådestation København, overdækkes med glas og lukkes siden i gavlene. Ved den seneste ombygning nedtages dette atter.
- 1996: 1996-97, bygningerne der nu er overtaget af SMK totalrenoveres. Den udvendige bygning forlænges mod nord og der tilføjes en etage til den form bygningerne har i dag. Ved renoveringen har man bevaret artilleriværkstedets løbekran. Den ses i cafeteriet.

LØVHYTTEN

1888: 1888-89: Opføres i Kuglegården som kontor for Bestyreren af Arsenalet. Fra 1930 henlå bygningen ubenyttet i en årrække. Siden tages den atter i brug som kontor for nogle af artilleriværkstedets mestre.

Fra en mangeårig medarbejder er givet i overlevering, at bygningen efter at have henligget ubenyttet i en årrække, var så tilgroet til med løv, at man da den atter skulle tages i brug måtte skære sig vej gennem løvet. Deraf navnet.

SMK HOVEDBYGNING

1915: 1915-16, hovedbygning opføres til brug som Kemisk laboratorium. Overgår siden til Søværnets Prøveanstalt.

1971: Domicil for CH SMK.

BØJESKURET

1920: "Fyrvæsenets Skur" opføres til brug for montering og klargøring af bøger. Ses nord for parkeringspladsen. Bygningen er erklæret for bevaringsværdig. Den anvendes ikke længere og skal flyttes.

CHRISTIANS HOLM

1723: Motzmann's Plads (det senere Christiansholm) overtages fra Krigshospitalet. Øen var allerede i 1695 delvis opfyldt og indrettet til værft og kølhalingsplads af Ingeniørkaptajn Georg Motzmann og hans broder. I 1714 Solgtes den til Krigshospitalet. Efter opfyldning af Arsenaløen blev de 2 øer forbundet med en bro.

Fra tiden hvor Christiansholm hørte under Søetaten og hvor adgangen til Arsenalet skete via denne, findes en rapport fra 1752 om forsøgsskydning fra øen. En kort gengivelse af rapporten følger her:

Som der er fundne mange Houbitzer¹⁶ i Behold der forhen haver woart Brugt paa de Svenske Galiazer saa Behöfer man at wore forvisset paa, om samme med nytte kan bruges paa Hans Majestäts Galejer 2 a: 4 paa hver Galej og som de eÿ er til Brug at skyde med Runde Jern Kugler, mens ikund alene med Skraa säkke¹⁷ og Cartesquer¹⁸, maatte samme prøves hvor vidt de kan Række med Skraa Säkke og Cartesquer, og skeer Pröven med én 12 U og én 8 U (pundige).

Thi ville Höyädle og Velbyrdige Herr Commandeur Capitain og Navigations Directeur Wägerslöv, Töjmester Velädle og Velbyrdige Herr Mickel Nielsen Hall, under Töjmester ädle og Velb. Ole Thönissen, Töyvagter Velädle Mickel Jensen og de 3de Föhrværkere Behage tillige med förönskede agtede 4er Archelie mestrer at giöre samme prøve, nemlig at skyde med Skraa Säkke og Cartesquer af den 12 U og 8 U^{dige}, Svinge Houbitzer og derom til mig indgive Deres Rapport og Betenkning, om samme med nytte kan bruges paa Galejer, om ikke, hvortil da disse Svinge Houbitser, kan benyttas.

Söe Etatens Eqvipage Contour d: 7de September 1752. V. Sühm.

Herefter følger rapport om skydningernes udfald og som fører til yderligere forsøg på Amager. Rapporten slutter med en meget kort konklusion:

Hvilket herved rapporteres og eragte vi at det er nok som kiendeligt af disse Prøver, det bemelte Houbitzer, med nytte kan bruges paa Hans Maiestets Galejer og andre Fartøjer.

Excellences behagelige gotfindende, ydmygst instilles.-

Søe Etatens Toy=Huus d. 4 Oktober 1752. Wægerslev, M:N:Hall, O:Thønnessen, M:Jensen, Børressen, I:Spanger, T:Berrentzen, Jens Kiøge, Carl Andersen, N:Mandahl, J:Nielsen.

SMK TILBLIVELSE

Som tjenestested har SMK eksisteret siden den 1 DEC 1967, men oprindelsen skal søges langt tilbage i tiden.

Kommandoen er opstået ved en sammenlægning af 6 tidligere tekniske institutioner, og har i en periode også omfattet Orlogsværftet. Frem til den endelige afvikling og integration i SMK den 1/2-1971, var de 6 institutioner underlagt SMK. Herudover bestod kommandoen i de første år kun af den øverste ledelse og en planlægningsfunktion.

Under de 6 tekniske institutioner hørte en række specialtjenester, f.eks. Søartilleriets Laboratorium og en række skoler m.v. De tekniske institutioner varetog også uddannelsesopgaver og deres chefer havde forskellige inspektørfunktioner. Pr. 1 SEP 1970 udskiltes Inspektørfunktionerne til nogle nyetablerede selvstændige inspektørembeder.

Med baggrund i erfaringerne fra 2. verdenskrig og under indtryk af landets økonomiske situation efter krigen, blev det i begyndelsen af 1960'erne stadig mere klart, at der måtte foretages en omorganisering og rationalisering. Allerede i 1950 havde lignende tanker været bragt frem idet man da foreslog en fælles ledelse for de tekniske tjenester. Resultatet blev bl.a., at de fornævnte tekniske institutioner, bortset fra Orlogsværftet, personalemæssigt blev kraftigt beskåret og samtidig samlet under en myndighed – SMK, der skulle varetage de tekniske opgaver. De uddannelsesmæssige opgaver blev underlagt en række nye inspektørembeder. De daværende tekniske institutioner som nu er integreret i SMK var:

Søartilleriet (SAR), hvis gamle bygninger SMK nu har til huse i, blev oprindeligt administreret fælles med Landartilleriet. Efter nogle indledende ændringer i 1671, blev SAR endeligt udskilt og fik fra 1739 sin egen chef; en Søjtmester. Umiddelbart herefter påbegyndtes byggeriet af de to lange Arsenalbygninger – Kuglegården Vest. Bygningerne toges i brug 1746. Over indgangen til Kuglegården Syd, ses 3 årstal. 1739 hvor SAR blev selvstændigt. 1771 Hvor byggeriet af Kuglegården Syd og Nord blev påbegyndt og taget i brug, samt 1926, hvor Kuglegården Syd blev taget i anvendelse som kontorer for SAR. I perioden fra 1868 til 1912 var Generalinspektøren for Hærens Artilleri tillige teknisk artilleriinspektør for SAR's artillerimateriel. Samtidig var Søjtmesteren underlagt Chefen for Orlogsværftet, en kontreadmiral, der koordinerede arbejdet mellem søværnets våbenafdelinger og øvrige tekniske institutioner.

Indtil 1887 var SAR's hovedaktiviteter at fremstille, efterse og reparere kanoner, håndvåben og ammunition. Derefter udvides aktiviteterne til også at omfatte installation af artilleri i skibe og på land, fremstilling og vedligeholdelse af udstyr til gasbeskyttelse, planlægning af øvelsesskydninger samt uddannelse af artilleriofficerer og mandskab til kanonerne. SAR havde sin storhedstid i 1950 og 60'erne, hvor enorme mængder af artilleriudstyr blev modtaget på den Amerikanske Marshall-hjælp. I 1950 omfattede SAR ca. 125 bygninger af en hver art fordelt over hele landet. Det samlede grundareal udgjorde ca. 20,27 ha, det bebyggede areal 18595 m² og etagearealet 26222 m². SAR's personale omfattede i 1950 ca. 285 personer.

Søminevæsenet (SMV). Den spæde start til et søminevæsen sker ved Lov af 28 maj 1870 om "Personellet ved Søminetjenesten", der oprettedes som en underafdeling af 1.Ingeniørbatillon. Tjenesten fik lokaler på Kvintus, hvor man i starten dog kun beskæftigede sig med passive miner. I 1872 oprettedes Flådens aktive Søminevæsen under Orlogsværftet. Omtrent samtidig hermed, 21 oktober 1872 oprettedes en for Hæren og Flåden fælles Søminekommission. Ved kgl. resolution af 11 marts 1878 bemyndigedes Krigs- og Marineministeriet til at samle alt søminevæsen, såvel det aktive som det passive, under marinen. Det passive søminevæsen skulle dog fortsat betjenes af hærens 1. Ingeniørbataillons Sømineafdeling. Den 1'ste APR 1878 samledes de to

dele til et søminevæsen under ledelse af en søofficer eller en ingeniørofficer, men underlagt Chefen for Orlogsværftet.

I 1899 blev radiomateriellet en del af SMV arbejdsområde. I 1923 havde det nået et sådant omfang, at en selvstændig radiosektion etableredes under SMV. Radiosektion voksede sig siden så stor, at den i 1951 udskiltes til en selvstændig myndighed – Televæsenet. I 1950 var radiosektions hovedarbejdsområder radio-, radar-, projektør-, ekkolod-, decca og loranmateriel. Endvidere visse kompasanlæg, minesikring i søværnets og civile skibe samt afmagnetisering af samme. Som for de andre tekniske institutioner stod man også for uddannelse af personellet samt udarbejdelse af reglementer og oplysningsbøger. Sektionen havde en lang række bygning til rådighed over hele landet. Personalet bestod af ca. 160 personer.

Med forskellige ændringer, bl.a. at det overgik til at være et rent sømilitært foretagne, bestod SMV indtil 1/2-1971. Indtil nedlæggelsen havde SMV kontorer i bygning 47 på Nyholm, hvor nu Marinestation Holmen har hjemme. Herudover havde man rådighed over en række bygninger. SMV's hovedarbejdsområder var torpedoer, miner, dydbomber, minestrygningsmateriel samt div. andet materiel. SMV incl. radiosektionen beskæftigede i 1950 ca. 600 personer.

Søværnets Televæsen (TLV) nåede som selvstændigt tjenestested kun at blive knapt 20 år. Under navnet Radiosektionen, var TLV oprindeligt en del af Søminevæsenet, men blev udskilt som selvstændig institution den 1/11-1951. Organisatorisk var udskillelsen dog allerede gennemført pr. 1/8 samme år. Samtidig hermed lejede man sig ind i et større bygningskompleks på Lergravsvej på Amager. TLV forblev her til sin endelige nedlæggelse.

Søværnets Skibs- og Maskininspektion (SMI) er af ældre dato, og har oprindeligt været en del af Orlogsværftet, hvorfra det aldrig blev helt adskilt. Institutionen har sine rødder fra midten af 1800-tallet, men under forskellige betegnelser som Skibstilsynet, Søværnets Skibstilsyn og Materielinspektionen indtil det fra 1/11-1951 og frem til nedlæggelsen hed SMI. Arbejdsområderne var hovedsagelig af administrativ karakter; tilsyn med skibsmateriellet (analogt med statens skibstilsyn), inspektion, udfærdigelse af specifikationer for eftersyn, uddannelse samt udarbejdelse af reglementer m.v. SMI beskæftigede i 1950 ca. 15 personer og havde domicil på Holmen.

Søværnets Intendantur (SIT) har under forskellige navne sine rødder langt tilbage i tiden. Institutionen forestod anskaffelse af proviant, inventar og forbrugsgods til marinen, lige som den stod for salg af udrangerede skibe og inventar. SIT havde til huse forskellige steder, senest på Quinti Lynette som nabo til Margretheholm. Dele af SIT's virksomhed blev integreret i SMK, medens resterende funktioner overgik til forvaltning i Forsvarskommandoen.

Søværnets Navigationsvæsen (NAV) er også af ældre oprindelse. Fra 1868 betegnedes det Flådens Kompassvæsen og var frem til 11 september 1898 underlagt forskellige myndigheder og personer. Fra nævnte dato ansattes en bestyrer og navnet ændredes til Flådens Kompassvæsen og Prøvekommissionen for Skibsløys og Lanterner. Om end kun den første del af navnet anvendtes i daglig tale, bevarede dette indtil det i 1951 ændredes til NAV. Institutionen har gennem årene stået for mangeartede opgaver, såsom anskaffelse og regnskab med navigationsinstrumenter, lanterner, søkort samt for søopmåling i danske og grønlandske farvande. I 1950 beskæftigede NAV (kompassvæsenet) 8 personer. Chefen var en søofficer af reserven der tillige var chef for Nautisk Prøvekommission under Handelsministeriet. NAV blev sammen med de øvrige 5 institutioner nedlagt og endeligt integreret i SMK den 1/2-1971.

Orlogsværftet (OLV) som betegnelse for marinens værfter på Bremerholm (Gammelholm) og Nyholm indførtes den 1. juli 1856, hvor tillige stillingen som Chef for Orlogsværftet oprettedes. Indtil midten af 1920'erne havde OLV en kontreadmiral som chef. Siden da og indtil dets lukning var chefen civil og havde titel af direktør. De gamle tekniske institutioner var indtil midten af 1920'erne underlagt værftschefen, hvis embedsområde også omfattede fordeling af personel til flådens skibe. Nybygningsafdelingen lukkede i 1972 og værftet blev endeligt lukket den 31. december 1994. I en periode fra 1976 til 1985 indgik værftet i SMK.

SMK er direkte underlagt Forsvarskommandoen (FKO) og er over for denne ansvarlig for opbygning og opretholdelse af søværnets materielle og forsyningsmæssige beredskab.

SMK består i dag af:

- SMK Centralledelse,

- Flådestation Frederikshavn,
- Flådestation Korsør,
- Marinestation Holmen og
- Nyboders Kommandantskab.

SMK Centralledelse (SMK CL) har siden oprettelsen gennemgået flere organisationsændringer. Den nuværende organisation blev gennemført i 1994, men ændres fra år 2000.

SØVÆRNETS MATERIELKOMMANDOS VÅBENSKJOLD

Søværnets Materielkommandos virksomhed omfatter tilvejebringelse af skibe og materiel til Flåden. Som symbol på denne virksomhed er valgt en galionsfigur, idet en sådan i tidligere tid betragtedes som "prikken over i'et", der på en prydelig måde markerede afslutningen af et skibs konstruktion, bygning og udrustning. Som galionsfigur er valgt en kronet løve. Sådanne anvendtes i en lang periode i den danske Flåde, uden hensyn til skibsnavnet. Tinkturene er de samme som det danske rigsvåbens, idet biguren - stævntæret - har fået samme farve som bifulgerne - søbladene - i dette våben. Uanset at løverne i det danske rigsvåben bærer åbne kroner, er der i det foreliggende våben benyttet en bøjlekrone, idet denne kronetype blev anvendt i den danske flåde i perioden hvor skibene havde galionsfigurer. Kommandoens våbenskjold er udarbejdet på foranledning af Chefen for Søværnet, og godkendt af H.M.Dronningen den 17 april 1974.

René Rosenstand
Hvidovre, november 1999.

KRONOLOGI

- 1550: Bygning af flådefartøjer flyttes fra Slotsholmen til Bremerholm.
- 1562: 1562-64, flådens ankersmedie bygges.
- 1604: Det nye tøjhus tages i brug til opbevaring af flådens artilleri. Det huser i dag Tøjhusmuseet.
- 1619: Efter endt ombygning tages ankersmedien i brug som Holmens Kirke.
- 1680: Admiralitetet sejler ud for at finde en ny plads til flåden på det lavvandede område der siden hen skal blive til Holmen.
- 1685: 1685-90, Christianshavns Vold forlænges mod nord, ved bygning af yderligere 7 bastioner.
- 1690: Den 8 april approber Christian V en tegning til indpæling af et vandområde i den nordligste del af Hukken. Her anlægges den oprindelige del af Nyholm.
- 1696: Allerede på dette tidspunkt er der tanker fremme om den gode økonomi i, at samle flådens aktiviteter på Nyholm. I memo til sig selv skriver Kong Christian V: *Memorial for mig Sielf floden angaaende, dat. 15 Januar 1696, 1.2.3 (udeladt) 4. Kunde Udtackelingen¹⁹ sche af hele flaadten uden store bekostninger udi hocken eller uden fore, dog inden bomben (bommen). 5. Dette forskreffene er nødvendig, i huordant tiderne bliffuer.*
- 1722: På Nyholm bygges første del af Østre Takkeladshus. Efter en forlængelse samt bygning af Vestre Takkeladshus²⁰ står begge bygninger færdige i 1729. Det er i dag de ældste bygninger på Holmen.
- 1723: Motzmans Plads (nu Christiansholm) overtages fra Krigshospitalet.
- 1738: Den 9 september approberer Kongen et forslag fra Holmens Chef, Schoutbynacht Suhm om etablering af en ø bagved Motzmann's Plads: Arsenaløen.
- 1739: Flådens artilleri udskilles fra hærens artilleri. Med henblik på opførelse af Arsenalet, hvor flådens artillerimateriel skulle opbevares efter adskillelsen fra hæren, påbegyndes nogenlunde samtidig opfyldningen til den oprindelige del af Arsenaløen.
- 1742: Arsenalets fundamenter står færdige i marts. Den 9 maj godkender Kongen byggeriet af Arsenalet.
- 1742: 1742-43, nordre og søndre Arsenalbygninger opføres efter tegninger af bygmester Philip de Lange.
- 1744: Opførelse af Kongeporten påbegyndes. Den står færdig i 1747. I 1750 bliver jerngitterlågerne opsat. Portaludsmykningen er formentlig udført af Hofstenhugger Jacob Fortling i 1746.
- 1746: Opfyldning til Langøen (Frederiksholm) påbegyndes i den sydlige ende.
- 1754: På linie med Arsenalet opføres på Frederiksholm to store (nye) takkeladshuse. Byggestilen ligner Arsenalet og de har da også samme arkitekt. Fundamentet stod færdigt i 1754, men bygningerne først 1774. Også disse var forbundet med et midterparti som dog senere er fjernet. Begge huse er forlænget i 1784-88 og har fået tilføjet en etage omkring 1858.
- 1768: Søartilleriet er endeligt udflyttet fra Tøjhuset.
- 1769: Kongen approberer tegning til opførelsen af de 2 sidefløje.

- 1771: 1771-72, nord- og sydflojerne samt en ringmur til den indre gård opføres. Gården benævnes Kuglegården. De oprindelige tegninger til bygningerne var allerede udført i 1746.
- 1786: Nyholm forlænges til den form den har i dag.
- 1801: Bohlendachhuset opføres til brug for store slæderaperter, de såkaldte "Marshallske" raperter.
- 1816: Bohlendachhuset indrettes til snedkerværksted.
- 1830: Arsenaløen der indtil da ikke var ret meget større end Arsenalet påbegyndes udbygget ved opfyldning, hvorved den får den facon den har i dag.
- 1837: Der opføres 5 bådeskure på Arsenaløen ("Halv Tolv").
- 1846: Efter at Arsenaløen var blevet opfyldt til sin nuværende form, opføres der i øens SØ-hjørne et nyt laboratorium til søartilleriet. Det er siden udvidet med mange bygninger og ligger der endnu.
- 1848: De oprindelige tagkviste på Arsenalet og Takkeladshusene på Frederiksholm fjernes.
- 1856: Der indrettes gymnastiksal i Arsenalets sydlige sidefløj. I den nordre sidefløj indrettes rapertværksted. 1. Juli indføres benævnelsen Orlogsværftet for Marinens værfter på Gammelholm og Nyholm og posten som chef for samme oprettes.
- 1858: Ved lov af 15 april beordredes flåden at rømme Bremerholm (Gammelholm), der skulle bruges til Københavns udvidelse. Loven bestemte at der på Holmen skulle opføres de nødvendige "indret-ninger" til afløsning for de på Bremerholm værende. En følge heraf var bl.a., at Arsenalets nord-fløj blev indrettet til Fadeværks- og Proviantmagasin. Den gamle Proviantgårds beholdninger blev overflyttet hertil og det hidtidige Rapertværksted blev flyttet til Drejerværkstedet.
- 1862: Orlogsværftets maskinværksted påbegynder bygning af en drejebro mellem Arsenaløen og Frederiksholm.
- 1863: Indtil dette tidspunkt er Kongeporten i Kuglegården hovedindgang og eneste adgangsvej til Holmen. Adgangen foregår via rofartøj fra Bremerholm til Christiansholm og derfra til fods over en nu nedrevet bro mellem Christiansholm og Arsenaløen. Brofæsterne kan stadig ses.
Værftsbrovægten bygges som Holmens nye indgang. Prinsessegade forlænges frem til Arsenaløen, hvormed den forbindes med en pælebro (Værftsbroen). De 2 vagtbygninger, der helt op i 1950'erne havde overdækkede søjlegange, ses stadig.
- 1866: Christiansholm rømmes i de sidste dage af juni. Indtil da havde beholdningen af ankre, saltpeter og kanoner haft sin plads på øen. Øen blev solgt til A/S Christiansholms Fabrikker. Søjlmesteren og hans personale flyttedes til nye kontorer i den tidligere ankerstoks bygning på Dokøen.
- 1866: På en tegning med forslag til *"Maade paa hvilken den 60'dige Riffelkanon kunne opbevares i Nordre Arsenalbygning"* ses, hvorledes der planlægges jernbanespor gennem Kuglegården og ind i bygningen. Inden for hver af bygningens porte ses en drejelig platform, som gjorde det muligt at anbringe 9 kanoner i en halvcirkel. Det er ukendt hvorvidt forslaget realiseredes, men situationsplaner fra 1894 og 95 tyder derpå; 1894: Situationsplanen viser at der har været jernbanespor fra kajen gennem Kongeporten og videre over kuglegården og ind 2 steder i bygning 25 (artilleriværksted). 1895: Situationsplanen viser at yderligere et skiftespor er kommet til og at der herfra er lagt spor helt ind i den sydlige sidefløj, den bygning der i dag betegnes som syd (bygn. 182). Dette stemmer godt overens med, at Nordre Arsenalbygning rømmes i 1896, hvor den efterfølgende indrettes til Fyrvæsenet der efter endt ombygning flytter ind i 1897.

December 1923: Sporerne ses stadig. Marts 1926: Situationsplanen viser nu, at de 2 sidespor er fjernet og kun sporet der fører direkte fra Kongeporten til artillerværkstedet er tilbage. Dette passer med, at Arsenalets Søndre (side-) Fløj i 1926 overgår til anvendelse som kontorer for Søartilleriet.

- 1866: 1. jun, den sidste rest af Gammelholm overdrages til Finansministeriet. Herefter og indtil nedlæggelsen var der kun ét samlet flådeværft. Arsenalets nordre sidefløj ombygges til proviantmagasin. Rapertværkstedet flyttes til drejerværkstedet på Frederiksholm. Frem til 1922 er Holmens officielle navn "Orlogsværftet".
- 1866: 1866-70, etableres faste broer mellem Christianshavn og Arsenaløen og mellem Frederikso og Nyholm. Fra Bådsmandsstræde anlægges vej til Arsenaløen og frem til Frederiksholm. Fra Nyholms Hovedvagt over Nyholm og Frederiksholm til Dokøen anlægges sporveje. Der bygges svingbro mellem Arsenaløen og Frederiksholm.
- 1876: Medio MAJ ankommer flådens første bagladekanon fra firmaet Krupp i Essen, en 15 cm²¹ kanon til Skonnerten INGOLF. Efter prøveskydninger på Amager opstilles kanonen i NOV s.å. i Kuglegården til indøvelse af kanonbesætninger. I 1877 opstilles denne og yderligere 2 tilsvarende kanoner i INGOLF. Frederiksholm er endeligt opfyldt til den form den har i dag.
- 1887: I februar flytter Bøssemagerværkstedet fra sit hidtidig domicil i Kleinsmedeværkstedet til sin ny bygning på Arsenaløen, der herefter benævnes Artilleriværkstedet.
- 1888: 1888-89, en lille kontorbygning (Løvhytten) opføres i Kuglegården.
- 1892: Artilleriværkstedet udvides betydeligt.
- 1893: 1893-94, SAR's laboratorium på Arsenaløen udvides betydeligt med en 2-etagers arbejdsbygning.
- 1894: Søndre og Nordre Arsenalbygning anvendes stadig til opbevaring af artillerimateriel. Nordre Sidefløj er indrettet til proviantmagasin og på kajen nord for dette er indrettet et åbent vareskur. I hjørnet mellem Nordre Arsenalbygning og Nordre sidefløj ses en tilbygning der anvendes som slagtehus (nævnt i 1997). Syd for slagtehuset langs Nordre Arsenalbygning ses indrettet en gård for Fyrvæsenet. Umiddelbart ud for Arsenalbygningens sydlige gavl lå et fritliggende skur for brandfarlige sager. En fritliggende bygning langs Søndre Arsenalbygning ses også, men uden angivelse af anvendelsen. Parallelt med de 2 oprindelige Arsenalbygninger ses artilleriværkstedet med sin seneste udvidelse, der toges i brug i 1892. Hertil kommer en række mindre bygninger. I vinkel med Nordre Sidefløj og tilbygget det sydlige hjørne af dennes gavl ses en ubenævnt bygning. Denne optræder senere (1926) som tilhørende Lodsvæsenet.
- 1895: Ud for den nordlige sidefløj opføres et petroleumsmagasin for Fyrvæsenet, og der bygges en 80 meter lang anlægsbro til Fyrvæsenets brug. Arsenalets gamle gymnastiksal i søndre sidefløj indrettes til projektilmagasin.
- 1896: Søartilleriet rømmer Den nordlige sidefløj. Artillerimateriellet herfra samledes i sydfløjen.
- 1897: Den nord-vestlige fløj (bygn. 13) indrettes til og tages i brug af Fyrvæsenet. Bygningen er i Fyrvæsenets brug frem til 1995.
- 1915: Der anlægges fodboldbane på Arsenaløen (græsplæne - ligger der endnu).
- 1915: 1915-16, til brug for Kemisk Laboratorium opføres en bygning langs hovedvejen, hvor nu CH SMK har domicil.
- 1917: På Arsenaløen opføres et antal oliebeholdere.

- 1920: Omkring dette tidspunkt udvides artilleriværkstedet ved inddragelse af Arsenalets gamle gymnastiksal i søndre sidefløj. På Arsenaløen bygges et skur for Fyrvæsenet til klargøring af lystønder. At kalde det et skur er dog nok en underdrivelse. Det står der endnu - den store træbygning nord for bygning 25.
- 1921: I Arsenalets våbensal indrettes marinemuseum.
- 1924: I Arsenalets sydlige sidefløj er der marinemuseum og i nord proviantmagasin. Orlogsværftet bliver udskilt fra flåden og får civil chef. Den del af værftet der er beliggende på Nyholm flyttes til Frederiksholm. 1929-31 slås der nye bolværker foran de gamle slagbeddinger (nu Braddebænken²² på Nyholm) og resten af arealet planeres. 1938 nedrives værkstedsbygningerne.
- 1927: 1927-41, Bohlendachhuset benyttes af SAR som tågemagasin. Siden som møbelmagasin og endelig som museumsmagasin for søværnets samlinger. Huset er nu solgt til Anne Linnet.
- 1926: Sydfløjen er rømmet og taget i brug som kontorer. Langs artilleriværkstedet, ud mod hovedvejen er opført en ny bygning til artilleriværkstedets brug. Den udvides siden ad flere gange, senest i 1994-98 og er altså en del af den østligste af de nuværende bygninger 25. Af planen fremgår en række forslag til ændringer, hovedsageligt til indretning af indkørsel med stakit og porte mellem syd-gavlen af Lodsvæsenets bygning og nordgavlen af artilleriværkstedet. Porten har været placeret ret på Løvhytten, på vis gavl der foreslås placeret en galionsfigur. Der optræder stadig jernbanespor gennem Kongeporten og ind i artilleriværkstedet.
- 1944: Det tyske skibsværft Howaldt Werke overtager Orlogsværftet som Treuhänder.
- 1961: Søartilleriets værksteder udvides med et større bygningskompleks på Arsenaløen, øst for hovedvejen.
- 1967: Søværnets Materielkommando oprettes som tjenestested den 1. december. Kommandoen får indledningsvis til huse i Spanteloftbygningen på Nyholm.
- 1992: Flådestation København nedlægges og Marinestation Holmen opstår. Holmen er stadig lukket for offentligheden.
- 1993: Den 3 maj sejler samtlige undervandsbåde som de sidste egentlige flådefartøjer fra Holmen med kurs mod den fremtidige basehavn. Holmen ophører hermed at være base for flåden.
- 1994: Efter mere end 302 år som flådeværft på Holmen, ophørte Orlogsværftet med at eksisterer den 31 december. Ved værftets 250 års jubilæum den 6 oktober 1942 skrev Axel Juel et digt, hvor 4. Vers lyder:
- To Hundrede og halvtredsenstyve Aar
Har Hammerslaget lydt på Nyholms Bedding,
Og skø'ne Skibe for vort Minde staar
Som her blev skabt til Daad i Fred og Leding.
Vi ser dem glide ud, mens bjælen røj
Og Flag og Hurra imod Himlen fløj
Og de blev døbt og signet til at bære
I Fred og Krig vor gamle Flag med ære.*
- 1994: 1994-97: En række til- og fritstående bygninger nedrives, herunder bl.a. slagteriet.

René Rosenstand
Hvidovre, november 1999.

Hvidovre, den 18. november 1999

Nuværende og oprindelige betegnelser for Arsenalkompleksets bygninger:

Søndre Arsenalbygning betegnes nu bygning 181-vest og har 60 arbejdspladser.

Nordre Arsenalbygning betegnes nu bygning 13 og har 70 arbejdspladser.

Arsenalets Søndre (side-) Fløj betegnes nu Kuglegården – syd (bygn. 182) og har 70 arbejdspladser.

Arsenalets Nordre (side-) Fløj betegnes nu Kuglegården – nord (bygn. 180) og har 140 arbejdspladser.

Kongeporten (mellem bygning 13 og 181). Navnet uændret.

"Løvhytten" (bygn. 12) har 1 arbejdsplads. Navnet uændret.

Artilleriværkstedet nu betegnet som bygning 25, består af 2 parallelle bygninger forbundet med en gennemgang af glas.

Træskuret er oprindeligt bygget som bøjeskur for Farvandsvæsenet. Det betegnes bygning 65.

SMK hovedbygning betegnes nu bygning 49.

Forkortelser:

SMK: Søværnets Materielkommando

CL: Centralledelse

SAR: Søartilleriet

NAV: Navigationsvæsen

SIT: Søværnets Intendantur

SML: Søværnets Skibs- og Maskininspektion

OLV: Orlogsværftet

SMV: Søminevæsenet

TLV: Televæsenet

Kilder:

Viceadmiral G.H.R. Zachariae og kommandør T.A. Topsøe-Jensen: Orlogsværftets Historie, Før og NU's forlag 1924.

Arkitekten nr. 10, 1941.

Søartilleriets arkiver.

Orlogskaptajn P. Holck: Kort Rids af Holmens Historie i ældre Tider, 1946.

Søværnets Bygningsvæsen, div. tegninger, situationsplaner og forslag, 1866, 1894, 1925, 1926, 1927

Marinens Bibliotek, 1999.

Miljøministeriet - Planstyrelsen, Bygninger og Anlæg i Københavns Havn - 1988.

Cand. mag. H.C.Bjerg, Holmen - Flådens base gennem 300 år. SMK 1990.

København - før og nu - og aldrig, bind 8: Holmen og Orlogsværftet af Sven Thostrup. Palle Fogtdal. Christian Elling og Viggo Sten Møller: Holmens Bygningshistorie 1680-1930. Henrik Koppel, København 1932.

Oscar Petersen: København og Marinens Værfter - Bremerholm og Nyholm 1167-1919. Eget forlag 1971 (Marinens Bibliotek).

Noter:

¹ Strømmen: Farvandet mellem Amager og Sjælland

² Coret: (Kirke-) Koret.

³ Af hollandsk "Hook" = hjørne.

⁴ Svensk barkskib el. lille fregat fra 1700-tallet. Datidens fregatter var armeret med 36 til 48 kanoner. De mindre korvetter med 14 til 26 kanoner. "Skibet" s. 127: Svensk Krejer, 3-mastet, sidste halvdel af 1700-tallet.

⁵ Schoutbynacht = Kontreadmiral. Af Hollandsk oprindelse. Brugt i flere landes mariner. I Danmark indtil 1771, hvor det ændredes til den nu anvendte grad: kontreadmiral.

⁶ Små fartøjer fremdrejet med dampmaskineri.

⁷ Sted hvor visse af Holmens arbejdere skulle afhente en kontrolbrik om morgenen og derefter aflevere den til formanden på arbejdsstedet. Ved arbejdstids begyndelse lukkedes brikkehusene. Man fik derfor ingen brik, hvis man mødte for sent og dermed hverken arbejde eller løn for dagen.

- ⁸ Om bygningernes oprindelige og nuværende betegnelser m.v., se forrige side.
- ⁹ D.v.s. mursten.
- ¹⁰ Aflukket rum.
- ¹¹ Rapert: Trækonstruktion hvori kanonen var anbragt.
- ¹² Se note 10.
- ¹³ Kuglesenge = kuglestabler.
- ¹⁴ U-dige = pundige, d.v.s. kuglens vægt i pund, som kanonen kunne skyde med.
- ¹⁵ Prise = krigsbytte.
- ¹⁶ Houbitzere er et krumbaneskyts, hvor projektilet flyver i en krum bane mod målet, modsat en kanon der er et fladbaneskyts.
- ¹⁷ Skraa sække: Hører til skarpet, og benævnes efter vægten af den tilsvarende kugle. Skråsækken består af et antal jernkugler (skråkugler), samlede i en sejldugs sæk omkring en træpind, der er stukket igennem et hul i sækens bund, som vendes opefter. Når kuglerne er nedlagte i sækken tilsnøres den udvendig imellem kuglerne med linegoods, der fastgøres om pindens hoved således, at der dannes en strop, hvori skråsækken kan bæres; Pinden nedsættes dernæst i spejlet, og fastkiles, hvorefter hele skråsækken beges.
- ¹⁸ Cartesquer (kardæskt): Hører til skarpet, og består af en cylindrisk blikdåse med en jernbund (stodplade) i den ene ende. Denne dåse fyldes med jernkugler, der er mindre end de, som bruges til skråsække, og ovenpå kuglerne lægges en træbund på hvis overflade dåsens ombojede overkant fastgøres. Kardæsken benævnes efter vægten af den kugle, der har samme diameter som dåsen, og når den lades i kanonen vendes træbunden udefter. De mindre kardæskter er fyldte med blykugler, og de kardæskter, der bestemmes til haubitserne er forsynede med en halvrund træbund, der passer i kiedselen.
- ¹⁹ Udtackelingen: Skibets klargøring til sejlads med løbende og stående gods, d.v.s. master og rigning.
- ²⁰ Takkeldshus: Sted hvor skibets tovværk blev klargjort i de rigtige størrelser med splejsninger m.v. og hvor det blev opbevaret når skibet ikke var udrustet.
- ²¹ Projektillets diameter.
- ²² Braddebænk; sted hvor træskibene i gamle dage blev kolhalet så de kunne "braddes", d.v.s. skroget under vandet blev gået efter med værk og tjæret.